

OSMANLI DEVLETİ'NDE HAM BAKIR İŞLEME MERKEZLERİ OLARAK TOKAT VE DİYARBAKIR

Yrd. Doç. Dr. FAHRETTİN TIZLAK*

Giriş:

Kalhâne, Osmanlı döneminde maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline getirildiği tesislere verilen isimdir. Bu türden tesisler, imparatorluğun sahip olduğu maden ocaklarının yanında bulunabildiği gibi, yakınında bir maden ocağı bulunmayan veya herhangi bir şekilde maden üretim faaliyetine sahne olmayan yerlerde ve şehirlerde de bulunabilmekteydi. Burada bahsedilen türden tesislere sahip olan başlıca Osmanlı şehirlerinden birisi ve önceliklisi Tokat, diğeri de Diyarbakır idi. Osmanlı döneminde bu iki şehirde de, yakınlarında bakır cevheri çıkarılmadığı halde ham bakırın işlendiği ve az önce de işaret edildiği üzere kalhâne denilen tesisler bulunmakta idi. Ve bu tesisler gelir düzeylerine göre kendi çaplarında birer mukataa durumunda idi. Sözü edilen tesislerin ham maddesi ise Ergani madeninden sağlanıyordu¹. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda sözü edilen iki şehirdeki kalhânelerin ne zaman kurulduklarından ziyade, bu tesislerin Osmanlıların son dönemlerine yakın zamanlardaki çalışma düzenini ele almaya çalışacağız. Bu noktadan hareketle ilk önce ele alacağımız tesis, Tokat'ta çok eskilerden beri mevcut olduğu anlaşılan kalhânedir. Ancak, burada hemen belirtelim ki, biz, Tokat'ta veya Diyarbakır'da mevcut olan ve sayıları zaman zaman değişen ham bakır işleme tesislerini genelde sanki buralarda bir tane tesis varmış gibi tekil olarak ele alacağız. Çünkü kaynaklarda da buna benzer bir yaklaşım tarzının sözkonusu olduğunu ve bunların, az önce işaret ettiğimiz gibi Tokat Kalhânesi veya Diyarbakır Kalhânesi şeklinde ele alınmış olduğunu görüyoruz. Bunda birde, adı geçen şehirlerin her birinde bulunan bu tesislerin ileride de görüleceği üzere müstakil birer mukataaya konu olmaları ve dolayısıyla bu şekilde tekil olarak zikredilmelerinin de etkisi olmuştur.

* Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi - BURDUR.

¹ Ancak, XIX. yüzyılın ilk yıllarına ait batılı bir seyahatnamede bu konu ile ilgili olarak verilen bilgilerde Tokat'a bakır temin edilen maden olarak, buraya sekiz saat mesafede bulunan Keban madeninin ismi zikredilmiştir. Bkz, James Morier, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809*, London, 1812, s. 344. Burada büyük bir hata sözkonusudur ki, aynı seyahatnamede yer alan bir haritada da Ergani madeninin ismine yer bile verilmeyişi ilginçtir. Bu konuda bkz., a.g.e., s. 345.

1 - Tokat Kalhânesi:

Tokat'ta mevcut olan kalhâneyi ele almaya başlamadan önce, adı geçen şehirde böyle bir tesisin kurulmasında etkili olduğunu düşündüğümüz madencilik kültürünün geçmişine az da olsa değinmekte yarar vardır.

a - Tokat'ta Bakır Madenciliğinin Tarihiçesi:

Her ne kadar Osmanlı döneminde ve özellikle bu devletin son zamanlarında Tokat'ta maden üretim faaliyeti söz konusu değil ise de², milattan önceki devrilerden yakın tarihi devirlere kadar bu yörenin madencilik etkinlikleri açısından önemini korumuş olduğu bilinen bir gerçektir³. Bu cümleden olarak, Tokat yöresinde, Artova ilçesi Karaoluk köyü Ağaçalı mevkiinde, Amus ilçesi Bakımlı köyünde, yine aynı ilçenin Gevrek köyü Kızılıpınar ve Gevrek mevkileriyle, Erbaa ilçesi Kozlu bucağı Gümüşlük mevkiinde bakır madeni üretimi yapılmış olduğu bilinmektedir⁴. Ancak hemen belirtelim ki, sözkonusu yerlerde üretilen bakır madenin işlendiği tesisler ile bu işlemlere ait buluntulara henüz rastlanmamıştır. Bu da bize, belirtilen yerlerde üretilen madenlerin ticaret yolu ile eski adı "Comona Pontica" olan antik Tokat kentindeki izabehanelere getirilerek işlenmiş olduğunu göstermektedir ki, bu şehirde tunç çağına ait bir merkez olan Horoztepe ile Maşat'ın varlığı, Tokat'ın bu açıdan sahip olduğu önemi kanıtlar durumdadır⁵. Yine aynı şehirde ilkçağlarda Kaldelilerin de bakır işleme tesislerinin mevcut olduğu bilinmektedir⁶. Ancak, bu yörede yürütülen madencilik faaliyetlerinin daha sonraki tarihi devirlere ait bilgilerine bugün pek fazla sahip değiliz. Bu durum, ilkçağlardan Osmanlı dönemine kadar olan devirler için de geçerlidir ve bu dönemlere ait bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Öyle ki, bu husus Osmanlı dönemi için de bir ölçüde sözkonusudur. Çünkü, adigeçen şehirde Osmanlı dönemindeki bakırcılık faaliyetleri ile ilgili bilgilerimiz, ancak XVI. yüzyılın sonlarına kadar inebilmektedir⁷. XVIII. yüzyılın ilk yarısına doğru

² Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev., Nurullah Örs, İstanbul, 1969, s. 147.

³ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihi İçinde Tokat Bölgesinin Yeri ve Önemi", *MTA Haberleri*, S. 4, Eylül 1989, s. 16-17.

⁴ E. Kaptan, *Türkiye Madencilik Tarihi ve Kalayın Kökeni Hakkında Kahramanmaraş, Tokat, Ordu, Kastamonu ve Çorum Bölgelerindeki Eski Curuf Depolarında Yapılan Genel Bir Araştırma*, MTA Rapor- Derleme, nu. 5546 (basılmamış), Ankara, 1976, s. 21, 44.

⁵ E. Kaptan, *a.g.r.*, s. 42-45.

⁶ H. Moltke, *a.g.e.*, s. 147.

⁷ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Darphane ve Meskukat (CDM)*, 1418. Bu durumda bir araştırmada, Tokat'ta kalhâne mukataası kayıtlarının ancak XVII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya

ise bu konudaki bilgilerimiz fazlalaşmaya başlamaktadır. Çünkü, sözkonusu yüzyılın ilk başlarında Tokat'ta özellikle bakır işleme alanında büyük gelişmeler olmuş ve batılı bir seyyahın verdiği bilgilere göre Kastamonu ve Gümüşhane madenlerinden buraya getirilen ham bakırdan gündelik kullanım eşyaların üretimi yapılır ve imparatorluğun değişik yerlerine dağıtılır olmuştur⁸. Dolayısıyla Tokat'ın burada bahsedilen bu özelliği ile ilk çağlara ait az önce işaret edilen özelliği arasında bir benzerliğin var olduğu görülmektedir. Çünkü her iki dönemde de Tokat'ta bakır üretimi gerçekleştirilmediği halde, özellikle bakıra yönelik maden işlemecilik sektörünün mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Bu da bize, ilkçağlarda Tokat'ta mevcut olan madencilik kültürünün, tarih boyunca çeşitli toplumlarca birbirine aktarma yolu ile devamlılık kazandığı fikrini vermektedir.

Tokat'ta bakır eşya üretimi ile bu sanayie malzeme sağlayan kalhâne, XVIII. yüzyılın takip eden dönemlerinde daha büyük bir hızla gelişir. Bu gelişmede, Ergani madeninde üretilmekte olan ham bakırın tam olarak tasfiye edilebilmesi için Tokat'ta bulunan kalhâneye gönderilmesine dair, aynı yüzyılın ortalarında verilmiş olan karar büyük rol oynamıştır⁹. Nitekim H. 1196 (M. 1781-82) tarihli mahalli bir kayıta Ergani madeni ürünü olan ham bakırın işlenmek üzere Tokat'a gönderilmesinin "lâ-büdd" yani gerekli olduğundan bahsedilmektedir¹⁰. Burada bahsedilen gelişme o kadar hızlı boyutlarda olmuştur ki, devlet, Kastamonu'da mevcut olan kalhânenin faaliyetlerinin Tokat bakırını tarafından tehdit edilmesi üzerine, Tokat'ta üretilen bakırın Kastamonu civarında satulmasını 1783 yılında yasaklamak zorunda kalmıştır¹¹.

Böyle olunca ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır: XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Tokat'ta bakırcılık başlı başına bir sektör haline gelmiştir. Herşeyden önce, aslında Ergani madeninden getirilerek burada işlenip saf

çıkması olduğuna dair verilen bilgiler geçersiz kalmaktadır. Bu konudaki hüküm için bkz., Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *MÜ Fen-Edb. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 3, İstanbul, 1988, s. 51.

⁸ M. Genç, a.g.m., s. 50.

⁹ M. Genç, a.g.m., s. 51. Bu kararın Ergani madeninde bakır üretimine geçiş yılı olan 1776 tarihinde verilmiş olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰ Hasan Yüksel, *Hicrî 1190 (M. 1776)-Hicrî 1209 (M. 1784) Tarihli Keban Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, AÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s. 138.

¹¹ *CMD*, 2636.

hale getirilen bakıra "**Tokat Bakırı**" denilmeye başlanmıştır¹². Dolayısıyla, ham bakırın tasfiyesi, işlenmesi ve işlenen bakırdan çeşitli eşya üretimi ve bunun ticaretinin yapılması bir yana, Ergani'den Tokat'a ham bakır nakli de başlı başına bir sektör haline gelmiştir ki, mesela 1809 yılında bu iş için 5-6000 civarında deve kullanılmıştır¹³. Yine, 1824 yılında da bu maksada yönelik olarak 4000 devenin kullanılmış olduğunu biliyoruz¹⁴. Ham bakır nakli için ihtiyaç duyulan develer ise eskiden beri Bozok sancağı dahilinde meskun olan Pehlivanlı aşiretinden temin edilegelmekteydi. Ancak 1825 yılından sonra yine aynı yörede yaşamakta olan Yeniil aşireti mensuplarının develeri bu iş için kullanılmaya başlanmıştır¹⁵.

Tokat'ta bakırcılığın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok önemli bir sektör haline geldiğinin bir başka göstergesi de, bu şehirde bulunan ham bakır işleme tesisinin yani kalhânenin devlet nazarında büyük bir önem arzermeye başlamasıdır. Çünkü 1790 yılında, Anadolu'da Tokat dışındaki yerlerde bulunan bütün kalhânelerin yıkılmış olduğu bilinen bir gerçektir¹⁶. Yine, bu tarihten çok kısa bir süre sonra 1792 yılında Ergani madeninde üretilecek olan ham bakırın ancak Tokat'ta işlenebileceğine dair bir hüküm yayınlanmıştır¹⁷. Bunlar da açıkça göstermektedir ki, devlet, Tokat kalhânesine özel bir itina ve dikkat göstermektedir ve bunun için gerekenleri yapmaktadır. Tokat'ta bulunan kalhâne ve dolayısıyla bu şehirdeki bakırcılık sektörünün önemi konusunda bir de şunu söyleyebiliriz: Aynı dönemlerde Tokat'ta bakırcılıkla ilgilenen esnafın devlete ödemekte olduğu vergi miktarı, şehirde bulunan diğer esnaf guruplarının vermekte olduğu vergi miktarı ile eşdeğerde idi¹⁸. Ki, sözkonusu dönemde Tokat'ta bakırcılık ile uğraşan esnafın çalıştığı dükkan sayısı da 300'dü¹⁹. Bu, o günün şartlarında küçümsenmeyecek bir rakamdır. Diğer yandan, XIX. yüzyılın ilk yarısında Tokat kalhânesinde 1000'e yakın işçi çalıştırılmakta ve yılda 5000 ton çam kömürü kullanılarak 1000 ton civarında saf bakır üretimi gerçekleştirilmekte

¹² David Urquhart, *Turkey and its Resources*, London, 1833, s. 177; Charles İssawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, London, 1980, s. 282.

¹³ CDM 1280.

¹⁴ Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayûn (HH), Belge nu. 39713.

¹⁵ CDM 350; Bu konuda ayrıca bkz, Fahrettin Tızlak, *Keban Ergani Yöresinde Madencilik (1780-1850)*, FÜSBE, Doktora Tezi (TTK'da baskıda), Elazığ, 1991, s. 271.

¹⁶ CMD 2292.

¹⁷ Başbakanlık Arşivi, *Mühimme Defterleri (MÜH)*, Defter nu. 200, belge nu. 3.

¹⁸ M. Genç, a.g.m., s. 53.

¹⁹ J. Morier, a.g.e., s. 345. Bu bilgiler 1808'lere aittir.

idi²⁰. Fakat, az sonra da üzerinde durulacağı üzere, takip edilen teknolojinin geriliği ve Ergani madenindeki üretim miktarının düşüşü gibi sebeplerden dolayı Tokat'ta mevcut olan kalhânenin durumunun bir aralık kötüleşmiş olduğu bilinmektedir. Nitekim, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Tokat hakkında bilgi veren bir batılı gezgin de artık Tokat'ta eskisi gibi Ergani madeni ürünü olan ham bakırın işlenmez olduğundan bahisle, Tokat çevresinde bulunan bakır–demir karışımı sülfür ve kalko- pirit madenlerinin işlenmeye başlandığına işaret etmektedir²¹. Tabii ki bu durum, kalhâne için olumsuz sonuçların doğmasına sebep olacaktır.

b - Tokat Kalhânesinin Yönetimi ve İşleyişi:

Tokat'ta Temmuz 1786'ya kadar iki adet mîrî kalhâne mevcuttu ve bunlardan birisi adı geçen şehirde var olan mevlevihâne meşihatına ve dolayısıyla burada bulunan fukaralara, diğeri de, Tokat voyvodalarına "meşrût" idi. Ve yine öteden beri her yıl bunların mutasarrıfı olan kişilere zemin icaresi verilegelmekteydi²². Ki, mîrî kalhânelerden birisinin Tokat voyvodalığı mukataasına dahil olması hususu o ana kadar ikiyüz senedir uygulanagelmekte olan bir durumdu²³. Söz konusu mukataaya konu olan bu kâlhâne, "**Kalhâne-i nūhas mukata'ası**" olarak adlandırılmaktaydı²⁴. Ancak, daha sonraki yıllarda Tokat'ta kalhâne sayısının artarak dörde çıkmış olduğunu görüyoruz. Sonradan ilave edilen iki kalhânenin geliri ise, Medine-i Münevvere fukaralarına tahsis edilmiş durumda idi²⁵.

Tokat'ta mevcut kalhânelerin idarecisi olarak karşımıza Tanzimata kadar nazırlar çıkmaktadır²⁶. Nazırların ataması, 1828 yılına kadar, Keban ve Ergani madenlerinin bileşiminden oluşan Ma'adin-i Hümâyün Emânetini uhdesine almış olan maden emînlerince yapılmaktaydı²⁷. Böyle olunca, söz konusu tarihe kadar Tokat'ta bulunan kalhâne mukataasının da adı geçen emînlere ihale ve tefviz edilmesi gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim, belirtilen tarihten itibaren bu mukataanın yönetiminin Darphaneye bırakılmış ol-

²⁰ M. Genç, a.g.m., s. 53.

²¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique, descriptive et raisonnee de Chaque Provice de L'Asie Mineure, I*, Paris, 1892, s. 716.

²² CDM 2193.

²³ CDM 1418.

²⁴ Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Maliye (C Mal)*, belge nu. 18266.

²⁵ CDM 1418.

²⁶ HH 27873.

²⁷ HH 27774.

duğu ve buraya adı geçen kurum nazırları tarafından idareci atamasının yapılmaya başlanmış olduğu bilinmektedir. Yine, aynı tarihte, Ergani madeninin de idarecisi durumunda olan Ma'adin-i Hümâyûn eminlerinin Tokat'a teslim ettikleri bakır miktarına ait senetleri doğrudan Darphaneye göndermekle yükümlü tutuldukları da bilinmektedir²⁸. Fakat, Tanzimat döneminde ülke genelinde girişilen idarî düzenlemeler doğrultusunda kalhânelerin başına idareci olarak müdürlerin atanmaya başlandığını görüyoruz²⁹. Ancak, yine Tanzimat döneminde Ekim 1846'dan itibaren kalhâne idaresi ile Tokat kaza müdürlüğünün birleştirilmiş olduğu dikkat çekmektedir³⁰. Böylece Tokat'ta mevcut kalhâne, voyvodanın yerini tutacak olan kaza müdürünün idaresine verilmiş oluyordu. Bununla birlikte, bu uygulamanın pek uzun ömürlü olmadığını görüyoruz. Çünkü, Nisan 1850'de yeniden eski uygulamaya dönmüş ve kalhânenin ayrıca idare ettirilmesi yoluna gidilmiştir³¹.

c - Ergani'den Tokat'a Gönderilen Ham Bakıra Tokat'ta Cereyan Eden İşlemler:

Ergani madeninde üretilen ham bakır, hums-ı mîrî payı ayrıldıktan sonra üretimi gerçekleştiren madencilerden mîrî fiyat üzerinden satın alınırdı. Ki, 1793 yılına kadar Ergani madeninde üretilen ham bakırın tamamının devlet tarafından satın alınması kuralının geçerli olduğunu biliyoruz³². Eğer mîrî için fazla bakıra ihtiyaç duyulmadığı merkezi yönetimce daha önceden belirtilmiş ve madende bol miktarda üretim gerçekleştirilmiş ise veya ortaya çıkan ihtiyaçlara göre devlet tarafından piyasaya ham bakır satışına izin verilmiş ise, satın alma işleminden vazgeçilebilirdi. Ama her halükarda hums-ı mîrî payı dışındaki ham bakırın 1/3'nin devletçe satın alınması ötedenberi uygulanagelen bir kuraldı. Mîrî için maden eminleri tarafından satın alınan ham bakır, tabh edilmek üzere maden idaresi tarafından Tokat'a nakledilirdi³³. Tokat'a getirilen ham bakır, yukarıda da değinildiği üzere üretimin hums-ı mîrî payı ile gerek 1/3 ve gerekse duruma göre diğer geri kalan kısmının satın alınmasından oluşan ham bakırdan meydana geliyordu. Ergani'den develerle Tokat'a nakliye ücreti maden eminlerince verilerek

²⁸ HH 27774.

²⁹ HH 58151; *Takvim-i Vekayi*, sene 1261, defa, 283.

³⁰ Başbakanlık Arşivi, *İrade Meclis-i Valâ (İr. Mec. Val)*, belge nu. 1640; *İrade Dahiliye (İr. Dah.)* belge nu. 7052.

³¹ *İr. Mec. Val.*, 5171.

³² MÜH, 200/3.

³³ CDM 1786.

nakledilen ham bakırın bu şehirde teslim alınması ile ilgili olarak "nühas emini" veya "nühas muhafızı" diye isimlendirilen³⁴ hususi bir görevli bulunmaktaydı³⁵. Onların görevi, sadece ham bakırı teslim almaktan ibaret değildi. Bunun yanında onlar, kalhânelerde tabhedilen bakırı muhafaza ederek Dersaadete göndermek veya bu işe nezaret etmekle de mükelleftirler³⁶. Nühas eminlerinin teslim aldıkları ham bakır ise, ücreti maden eminlerince ödenmek üzere Tokat'ta bulunan kalhânelerde tabh ettirilmekteydi³⁷.

Kâlhâneleri işleten müteşebbislerin ihtiyaç duydukları sermaye, genellikle şehirde bulunan sarraflardan temin edilmekte idi³⁸. Bu durum aynıysa ham bakırın üretildiği maden ocakları için de geçerli idi.

Bu arada, ham bakırın Tokat'ta tabhiyesi esnasında ihtiyaç duyulan katalizör madde olan mürdesengin (kurşun-oksit) de, ele alınan dönem içerisinde Keban madeninden sağlandığını belirtelim³⁹.

Ham bakırın işlenerek saf hale getirildiği işlemlerin yapıldığı vakit, yılın genelde kış ayları dışındaki zamanlarıydı. Çünkü kışın yapılan tabhiye işlemlerinde maliyet iki katına ulaşıyordu⁴⁰. Bundan dolayı kış ayları dışındaki vakitlerde tabhiye işlemi yapılmakla, en azından enerji kaybının önlenmesi ve dolayısıyla maliyetin en aza indirilmesi düşünülmüş olmalıdır.

Tokat'ta saf hale getirilen bakırın da 1/5'i, mirî pay olarak ayrılır, geri kalanının 1/3'ü devlet için, 2/3'si ise piyasaya tahsis edilirdi⁴¹. Ancak, Ergani madeninde olduğu gibi, burada işlenen saf bakır konusunda da devlet, gerekli gördüğü takdirde piyasaya bakır satışını tamamıyla yasaklayabilmekteydi. Mesela 1809 yılında böyle bir durumun sözkonusu olduğunu biliyoruz⁴². Aynı şekilde, 1828-29'larda da bakır üretiminin düşmesi ve buna bağlı olarak devlet ihtiyacının giderilmesinde karşılaşılan güçlüklerden dolayı Tokat'ta piyasaya her ne suretle olursa olsun bakır satışının yasaklanmış ol-

³⁴ CDM 558.

³⁵ CDM 552.

³⁶ CDM 2292.

³⁷ CDM 1786. Tabhiye ücreti, nakliye ve diğer ücretlerle birlikte defter edilir ve maden eminlerince madende ne kadar bakır üretildiğini ve eğer piyasaya satış sözkonusu olmuş ise, bunun miktarını da ihtiva eden defter ile birlikte Darphaneye gönderilirdi.

³⁸ CDM 1559.

³⁹ CDM 332.

⁴⁰ CDM 3052.

⁴¹ CDM 2292.

⁴² CDM 2465.

duğu ve bu konuda yeni bir düzenlemeye gidilmiş olduğu görölmektedir⁴³. Buna göre, gerek Ma'adin-i Hümayûn emini ve gerekse kalhâne nazırı tarafından piyasaya bir habbe de olsa saf bakır satışı yasaklanmıştır. Yine bu düzenlemeye göre, ihtiyaç sahipleri ancak, mirî ihtiyaç fazlası olduğu takdirde bakır ihtiyaçlarını bizzat Dersaadete giderek Darphaneden giderilebileceklerdir. Bu düzenlemede devletin, almış olduğu tedbiri biraz olsun yumuşatabilmek amacına yönelik olarak ortaya koyduğunu düşündüğümüz bir tebdir daha vardır ki, o da, ihtiyaç sahiplerinin "kavi" bir sarrafi kefil göstermek şartıyla taksitle bakır satın alabileceklerine dair yapılan açıklamadır. Osmanlı Devleti'nde piyasaya bakır satışının zaman zaman yasaklanması konusunda bir de şu hususu göz önünde bulundurmak gerekmektedir: Bakır, biraz sonra da üzerinde durulacağı üzere Osmanlı Devleti'nde stratejik öneme sahip bir madendir. Çünkü, yabancı devletler zaman zaman Osmanlı ülkesinde üretilen bakırları çeşitli yollarla satın alarak harp aleti yapımında kullanabilmektedirler. Bu ise, devletin ihtiyaç duyduğu bakırı zamanında ve yeteri miktarda temin edememesi veya piyasadaki zamla fiyattan bakır satın alması gibi durumlara sebep olabilmektedir. Bundan dolayı devlet, bakırın tamamıyla kendisinin satın alması yoluna gitmekteydi⁴⁴. Bizim burada üzerinde durduğumuz husus, 1793 tarihli bir kayıta yer almaktadır. Söz konusu kayda göre, belirtilen tarihte devlet, bütün ülke genelinde olduğu gibi, Ergani madeni ürünü olan bakırın da bundan böyle piyasaya satışına izin verilmemesi yolunda bir karar almıştır. Bu durumda, yukarıda bahsetmiş olduğumuz düzenlemeler, belirtilen tarihte verilen kararın tekidinden başka bir anlam taşımamaktadır ve dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde genel olarak, bakırın piyasaya satışının üretildiği yerlerde yasak olması ve ihtiyaç sahiplerine bizzat devlet eliyle satılması gibi bir durum ile karşılaşmaktadır.

Tokat kalhânesinde saf hale getirilen bakır, ilgililerce merkezî yönetim tarafından belirlenen esaslar ve güzergahlar üzerinden Dersaadete ulaştırılırdı. Bu işlemde 1795 yılına kadar Tokat-İznikmid iskelesi güzergahı kullanılmıştır⁴⁵. Ancak, söz konusu tarihten itibaren bu yolun değişmiş olduğunu ve bakırın, kara yolu ile ilkönce Samsun'a, oradan da deniz yolu ile Dersaadete ulaştırılması yoluna gidilmeye başlandığını görüyoruz. Tokat'tan Samsun'a kadar olan nakliye işleminde genellikle, Canik ve Amasya sancak-

⁴³ HH 27774.

⁴⁴ CDM 2617, 3281.

⁴⁵ CDM 2292.

ları dahilinde bulunan bazı kazalardan sağlanan nakil hayvanları ve vasıtaları kullanılmakta idi⁴⁶. Ki, Tokat-Amasya arasındaki nakliye işleminde Ezinepazarı kazası ve buranın nakil vasıtaları yetmediği takdirde de, Artova kazası dahilinde bulunan nakil vasıtalarından istifade edilmekteydi. Amasya-Samsun arasındaki nakil işleminde ise, Kavak kazasından temin edilen nakil vasıtaları kullanılmakta idi.⁴⁷ Bütün bu işlemlerde nakliye ücreti de, kalhâne idaresi tarafından hak sahiplerine ödeniyordu. Bu şekilde Samsun limanına ulaştırılan bakır, burada başka bir görevliye teslim edilir⁴⁸ ve oradan da kiralanen gemilerle hususi görevliler tarafından Dersaadete götürülürdü⁴⁹.

Dersadete ulaştırılan bakırın başlıca kullanım alanının devlet sektörü olduğu görülmektedir. Ki, bunların başında Darphane ve Tophane gelmekteydi⁵⁰. Bunun yanında bakırın kullanıldığı bir diğer önemli alan daha vardı ki, o da, Tersane idi. Bakır, burada, donanmada bulunan kalyonların kaplamasında kullanılan levhaların üretiminde kullanılmaktaydı⁵¹. Gerek tersanede belirtilen alanda kullanılmasından ve gerekse tophanede, dökülen top ve humbaraların yapımıyla çeşitli silah ve aletlerin yapımında kullanılması gibi nedenlerden dolayı bakır, ele aldığımız dönemde "mühimmât-ı cihâdi-yeden"di veya "umûr-ı cihâd"a lazım olan bir madde olarak büyük bir öneme sahipti⁵².

d - Tokat Kalhânesinde Yapılan Yenilikler:

Tokat'taki kalhânelerde bakırın işleme ücretinin oldukça yüksek olduğu ve bunun zamanla daha da fazlaştığı bilinmektedir. Çünkü, 1817-18 yıllarında Osmanlı ülkesinde bir batman ham bakır 10 kuruşa rafine edilirken⁵³, 1837'de bu rakam 12 pounda çıkmıştır. Aynı yıl Avusturya'da bu alanda geçerli olan fiyat ise 3 pounddu⁵⁴. Bu durumda Osmanlı Devleti'ndeki ham bakırın tasfiye işlemindeki maliyetin Avusturya'ya göre dört kat daha fazla olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun da yegane sebebi, kalhânelerde kullanılan teknolojinin oldukça geri olması idi. Bu durum kendisini tabhiye iş-

⁴⁶ CDM 263, 3022.

⁴⁷ Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat, IV. Kısım*, Tokat, 1973, s. 26-27.

⁴⁸ CDM 3052.

⁴⁹ CDM 867, 2052, 2328.

⁵⁰ CDM 59, 1377, 2528, 2949, 3206, 3281.

⁵¹ CDM 1280.

⁵² HH 27774.

⁵³ Başbakanlık Arşivi, *Başmuhasebe Defterleri (DBŞM)*, 8528.

⁵⁴ C. İssawi, a.g.e, s, 284.

leminde kullanılan yöntemlerin ve makinelerin geri olmasıyla gösteriyordu⁵⁵. Nitekim, XIX. yüzyılın ilk yarısında bir vesile ile Osmanlı ülkesinde bulunan Moltke'nin bu konuda vermiş olduğu bilgiler de bu düşüncemizi doğrular niteliktedir. Çünkü O, Tokat'taki kalhaneleri tasvir ederken bu tesisleri, sefil tahta barakalar ve bunların içerisinde ekmekçi fırını gibi iki sıra küçük kâl fırını olarak tarif etmiştir. Yine O, bu fırınların, insanların çektikleri körükler vasıtası ile çalıştırıldığından ve buralarda yakıt olarak da odun kömürünün kullanılmakta olduğundan bahsetmektedir. O, Tokat kalhanelerinin özelliklerini belirtmeye, sözkonusu tesislerde, şehrin ortasından akmakta olan akar-sudan bir türlü faydalanılmadığını da ekleyerek devam etmektedir⁵⁶. Nitekim, aynı yıllarda, biraz sonra belirtilecek olan sebeplerden dolayı Avrupa'dan özellikle bu iş için getirilen maden mühendisi Polini de, rafine işlemi esnasında, fazla maliyete sebep olan diğer faktörlerin yanında, kullanılan teknolojinin geriliğine özellikle işaret ederek, bunun da ürün kaybına sebep olduğuna değinmiştir⁵⁷. Bütün bu hususlar ise, Polini'nin de belirttiği gibi tabii işlemleri esnasında ürünün bir kısmının kaybolması sonucunu doğuruyordu. Bu da, ekonomik anlamda bir kayıptan başka bir anlama gelmiyordu ki, XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru ürün miktarı azalmaya yüz tutan Ergani madeninden⁵⁸ türlü güçlüklerle elde edilen ve Tokat'a getirilen ürünün bir kısmının burada kaybedilmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir husustu. Nitekim Osmanlı merkezî yönetimi de bu durumun farkına varmış olmalı ki, aynı dönemlerde gerek ülke genelinde ve gerekse Ergani ve Tokat'ta maden üretim faaliyetlerini ileri düzeylere çıkarabilmek için bir dizi girişimler başlatmıştır. Bu arada hemen belirtelim ki, daha II. Mahmut zamanında devlet, ordunun ve sanayinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kendi eliyle fabrika kurma faaliyetlerine başlamıştı. Bu faaliyetlerin Tanzimat döneminde de devam ettirilmiş olduğu ve yine bu doğrultuda gerekli olan makina ve teçhizat ile kalifiye elemanların Avrupa'dan getirilmiş olduğu bilinmektedir⁵⁹. Bunda da, sanayi açısından Avrupa ülkeleri ile Osmanlı'nın arasındaki mesafenin kapatılabileceği düşüncesi etkili olmuştur. İşte bu doğrultuda Anadolu'da yer alan madenler ve bu arada tabii olarak Ergani madeni ve bu madenin ürününün işlendiği baş-

⁵⁵ C. İssawi, *a.g.e.*, s. 284.

⁵⁶ H. von Moltke, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁷ C. İssawi, *a.g.e.*, s. 285.

⁵⁸ F. Tızlak, *a.g.t.*, s. 212-213.

⁵⁹ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Yay., Tarihsiz, s. 56.

lica tesis olan Tokat kalhânesine de el atılarak, bunların durumları ile ve iyileştirilebilmesiyle ilgilenecek teknik elemanların Avrupa'dan getirilmesine başlanmıştır. Nitekim, H. 1255 (M. 1838-39) tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, bu maksada yönelik olarak Avusturya'dan bir maden mühendisi getirilerek ilk etapta Ma'adin-i Hümâyûn tarafına gönderilmiş ve bu kişiye, Ergani madenindeki bakır üretim durumunu ve bu madenden elde edilen cevherlerin işlendiği Tokat kalhânesini incelemek görevi verilmiştir⁶⁰. Avusturyalı mühendis, bundan bir yıl sonra, incelemelerini tamamlayarak Dersaadete geri dönmüş ve yapmış olduğu gözlemlerin sonucunda ulaştığı tespitlerini ve bu alanlarda yapılmasını gerekli gördüğü bir takım yenilikleri ihtiva eden raporunu Darphane nazırına sunmuştur. Raporunun Tokat'la ilgili kısmında O, o ana kadar ham bakırın saflaştırma işlemlerinin ve bu işlemlerin yapıldığı kalhânelerin usulüne uygun olmadığından, dolayısıyla da işlemler esnasında bol miktarda ürün kaybının olduğundan bahsetmektedir. Avusturyalı mühendise göre ayrıca, tabhiye işlemleri esnasında gereksiz yere bazı harcamalar da yapılmaktadır, yani, bu tesislerde az üretime karşılık yüksek maliyet söz konusudur. Bütün bu nedenlerden dolayı Avusturyalı mühendis, Tokat'ta, şehrin ortasından geçmekte olan akarsuyun kullanılacak olduğu ve böylelikle körüklerinin de, su kuvveti ile döndürülecek çarklar vasıtasıyla çalıştırılacağı yeni bir kalhânenin yapılmasını önerir. O, buna dair projesinin çizimini de yaparak raporu ile birlikte Darphane nazırına sunmuştur. Avusturyalı mühendis, Anadolu madenciliği ile ilgili olarak sunmuş olduğu raporunda ayrıca, önermiş olduğu bütün hususların yerine getirilmesi durumunda diğer maden çeşitleri bir yana, sadece bakır üretiminde iki kat artış olacağını da belirtmiştir⁶¹. O'nun bu gözlemleri ve isteği merkezî yönetim tarafından kabul görmüş⁶² ve bakır üretiminin bollaştırılması için Tokat kalhânesine hemen el atılmıştır. Bu çerçevede burada, 1840'lı yılların ilk başlarında "**kalhâne-i cedid**" diye isimlendirilen bir tesis inşa edilmiş⁶³ ve takip eden yıllarda da buraya Avrupa'dan teknik eleman getirilmesi yoluna gidilmiştir. Nitekim, 1847 yılında söz konusu tesisde isdiham edilmek üzere

⁶⁰ HH 58151. Bu kişinin, az önce Anadolu madenciliği hakkında görüşlerini belirttiğimiz Polini olması kuvvede muhtemeldir. Çünkü, yukarıda belirtilenler ile biraz sonra zikredilecek görüşler arasında büyük benzerlikler vardır.

⁶¹ C. İssawi, a.g.e., s. 285.

⁶² HH 58151.

⁶³ CDM 2523.

Avrupa'dan iki tane kâlcı ustasının getirilmiş olduğunu biliyoruz⁶⁴. Daha sonraki yıllarda ise, bakır öğütme makinaları ile izabe tesislerine yeni harcamalar yapılarak Tokat'ta bir yüksek fırın inşa edilmiştir⁶⁵. Neticede, Avusturyalı mühendisin teklif etmiş olduğu bütün hususlar yerine getirilerek Tokat kalhânesinde bir teknoloji değişikliğine gidilmiş ve kalhâne, su kuvveti ile çalışan bir metalurjik tesis haline getirilmiştir⁶⁶. Ayrıca yeni tesis, Viyana'dan getirilen çok iyi derecedeki kalifiye elemanların kontrolüne verilmiş⁶⁷ ve çalışmasına bu şekilde devam etmiştir. Bütün bunların sonucunda ise, sözü edilen mühendisin belirttiği şeylerin büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Çünkü, her ne kadar tanzimat dönemi sanayileşme politikaları genelde başarısızlığa uğradığı için terkedilmiş ise de⁶⁸, Tokat'ta gerçekleştirilen uygulamaların olumlu sonuç vermiş olduğu bilinmektedir. Şöyle ki, herşeyden önce, ham bakırın tasfiyesinde eskiden sözkonusu olan ürün kaybının, Ergani'den getirilen cevherin kötü olmasından dolayı meydana gelmeye devam etmesi⁶⁹ bir yana bırakılacak olursa, mümkün olduğu kadar giderilmiş olduğu görülmektedir. Artık bundan sonra, sözü edilen duruma rağmen Tokat kalhânesinde önemli oranlarda üretim artışının meydana gelmeye başladığı anlaşılmaktadır. Çünkü, 1848 yılında madencilik işlerinin idaresinden de sorumlu olan Maliye Nazırının bu nedenle taltif edilmiş olduğunu biliyoruz⁷⁰. Bundan bir yıl sonra da, Maliye Nazırı, üretim artışında oynadıkları rolden dolayı ilgilileri tebrik etmiştir⁷¹. Yapılan faaliyetler ve yeni düzenlemeler sorucunda Tokat'ta saf bakır üretiminde meydana gelen artışın bir başka göstergesi de, şehirde çeşitli bakır işçilik dallarının ve bu arada bakır kap üretiminin artışında sağlanan gelişmedir⁷². Bu göstergelere, yine o yıllarda Tokat'tan dış ülkelere yapılan bakır ihracatında meydana gelen artış da ilave edebiliriz⁷³. Öyle ki, meydana gelen ihracat baskısı karşı-

⁶⁴ C. Mal. 24518; W.F. Ainsworth, *Travels Researches in Asia Minor, Mesopotamia Chaldea and Armenia*, vol. II, London, 1842, s. 18.

⁶⁵ E.C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", *İJMES*, c. 5 (1974), s. 69.

⁶⁶ M. Genç, *a.g.m.*, s. 54.

⁶⁷ W.F. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁸ R. Önsoy, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁹ CDM 2461.

⁷⁰ *İr. Dah.* 10194.

⁷¹ *İr. Dah.* 10303.

⁷² W.F. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 18.

⁷³ Önceki yıllarda da Tokat'ta saf hale getirilen bakır, Hindistan ve İran'a ihraç edildiği gibi, 1810'lu yıllarda da üretimin 1/3'i İngiltere'ye ihraç edilmekteydi. Bu konuda bkz., D. Urquhart, *a.g.e.*, s. 177-178.

sında iç piyasaya bakır verilemez olmuş ve bundan dolayı Tokat'taki bakırcı esnafı, merkezî yönetime başvurarak üretimden belirli bir payın kendilerine tahsis edilmesini istemek durumunda kalmıştır⁷⁴.

2 - Diyarbakır Kalhânesi:

a - Diyarbakır Kalhânesinin Yeniden Tesisi:

Osmanlı Devleti'nde, Anadolu'da ham bakır işleme tesislerinin bulunduğu şehirlerden birisi de Diyarbakır idi. Bu şehirde bulunan tesislerin, Tokat'takiler ile çok yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Bu ilgi, birinci olarak Diyarbakır kalhânesinin, Tokat kalhânesine zarar verip vermemesi veya iş yoğunluğunu azaltıp azaltmaması, ikinci olarak da aynı maden ocağının yani Ergani madeni ürününün Diyarbakır'da da işlenmesi hususlarından kaynaklanıyordu. Hemen belirtelim ki, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır kalhânesinin iş yoğunluğu, hiçbir zaman için Tokat kalhânesinininkine kadar olmamıştır. Ve dolayısıyla, gerek ham ve gerekse saf olarak bakır işlemeciliği Tokat'taki seviyeye ulaşmamıştır. Böyle olunca da, sözkonusu şehirdeki tesis, sanki tali bir tesis gibi karşımıza çıkmaktadır. Tabii ki bunda, Tokat kalhânesinin veya Tokat'taki bakır işlemeciliğinin çok öncelerden beri var olan üstünlüğünün etkili olmuş olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı biz burada Diyarbakır kalhânesi üzerinde pek fazla detaya inmeyi uygun görmedik. Bunun yerine, olabildiği kadarıyla bu tesisin Tokat kalhânesi ile olan bağlantısı üzerinde durmaya çalışacağız.

Biz şimdilik Diyarbakır kalhânesinin ilk olarak ne zaman faaliyete geçirdiğini bilemiyoruz, fakat, bu tesisin Tokat kalhânesinin tam olarak faaliyette olduğu dönemlerde yani, XVIII. yüzyılın sonlarında çalışmadığını biliyoruz. Çünkü, 1793 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Diyarbakır'da bulunan bakır işleme tesisi, bir vesile ile daha önceleri yıkılmıştır ve o yıllarda böyle bir tesisin varlığı sözkonusu değildir⁷⁵. Ancak yine aynı arzdan anlaşıldığına göre, o yıllarda Ma'adin-i Hümâyûn emini olan Yusuf Ziya Paşa -ki, sözü edilen arzın sahibi de bu kişidir- zamanında Ergani madeninde bol miktarda üretim gerçekleştirilmiştir. Böyle olunca, o ana kadar geçerli olan ve yukarıda da bir ölçüde değindiğimiz sebeplerden dolayı geçerli olan kurala göre, 1/5'lik mîrî payının dışındaki ürünün tamamının madencilerden devlet adına satın alınması gereği ortaya çıkmıştır. Fakat o yıllarda yaşanan

⁷⁴ 1852'de böyle bir durum için bkz., *İr. Mec. Val.*, 10627.

⁷⁵ CDM 1786.

ekonomik bunalımın bir sonucu olsa gerektir ki, ne devletin elinde ve ne de maden idaresinin elinde bu satın alma işlemine yetecek derecede para yoktur. Bundan dolayı, eldeki fazla ürünün eritilmesi için Yusuf Ziya Paşa bir çözüm önerisinde bulunur ve bu ürünün piyasaya damgalı olarak satışına ve dolayısıyla, elden çıkarılacak olan bakırın işlenebilmesi için Erzurum, Maraş ve Diyarbakır'da daha önceden mevcut olduğu halde yıktırılan kalhânelerin yeniden inşasına ruhsat verilmesini ister. Buna sebep olarak da, o ana kadar yörede ham bakır işleme tekelini elinde bulunduran Tokat kalhânesinde fazla bakırın işlenmesinin zaman alacağını ve ayrıca, adı geçen şehirdeki tesise bu kadar fazla miktardaki bakırın naklinin de güç olacağını gösterir. Çünkü bakır nakli, bu işle görevli olan aşiretlerin pek memnun olmadıkları bir iştir ve dolayısıyla onlara böyle ek bir yükümlülüğün getirilmesi hayvan sahipleri için "gadri mücib" olacaktır. Bütün bu sebeplerden dolayı Yusuf Ziya Paşa, o yıllarda var olan üretim fazlasının zorlaması ile bazı şartlar dahilinde Diyarbakır kalhânesinin faaliyetine yeniden izin verilmesini ister⁷⁶. Çünkü, o ana kadar, Tokat'ta mevcut olan "Rüsum-ı Amediye-i Tokat ve Tevabii Mukataası"na tahsis edilmiş olan gelir kaynaklarının azalıp kaybolmaması için Tokat'tan başka yerlerde kalhâne yapımı yasaktı. Bunda, yine aynı tarihe kadar yürürlükte olan Ergani bakırının tamamının mîrî için mübayaa edilmesi kararı da etkili idi⁷⁷. Ki, 1780'lere kadar Tokat'a getirilmekte olan ham bakırdan da amediye vergisi alınmakta idi ve bu vergiyi de maden emînleri ödemekteydiler⁷⁸. Böyle olunca, işaret edilen bu hususlar çerçevesinde Tokat kalhânesi, sanki devlet tarafından özel bir korumaya alınmış durumda idi ve bundan dolayı başka yerlerde bakır işleme tesislerinin varlığı sözkonusu olamıyordu.

Yusuf Ziya Paşa'nın arzı üzerine 1793 yılında Diyarbakır'da yeniden kalhâne inşasına ruhsat verilir⁷⁹ ve kısa sürede kalhâne faaliyete geçer. Gerçekten de az önce işaret edilen hususlar çerçevesinde bu tesiste işlenen ham bakırın bolluğundan dolayı burada bol miktarda "ücret-i tabhiye" tahsil edilmeye başlanır. Bunu gören devlet, kalhâneyi bir mukataa haline getirmeye karar verir. Bu kararın verilmesinde, Diyarbakır'da oluşacak olan ham bakır işleme sektörünün Tokat'ta bulunan mukataa için herhangi bir şekilde

⁷⁶ CDM 1786.

⁷⁷ Tokat Şer'iyye Sicili (*Tokat Ş.S.*), defter nu. 2, s. 37.

⁷⁸ *C. Mal.* 29125.

⁷⁹ CDM 2292. Bu kararlar birlikte, aynı şekilde, daha önceleri yıktırılmış olan Maraş, Erzurum, Halep ve Rakka dolaylarındaki kalhânelerin yeniden inşasına da ruhsat verilir.

zarara sebep olmayacağıının yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkması da etkili olmuştur⁸⁰. Hatta verilen bu kararın oldukça isabetli olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü 1799 yılında hâlâ Maadin-i Hümâyûn emini ve aynı zamanda Diyarbakır valisi olan Yusuf Ziya Paşa'ya, yukarıda belirttiğimiz hususları teyit edercesine gönderilen bir fermanla, burada yeni bir kalhânenin daha yaptırılması istenilmiştir⁸¹.

Böylece XVIII. yüzyılın sonlarında yeniden faaliyete geçirilen Diyarbakır kalhânesinin zabt ve idaresi ilk olarak İrâd-ı Cedid Hazinesine bırakılmıştır⁸². Yine bu kalhâne mukataasının gelirlerinin 1/4'i adigeçen hazineye, 1/4'i mutasarrıflarına ve 2/4'si de, bervech-i mâlikâne Yusuf Paşa'nın uhdesine verilmiştir. Ayrıca, sözkonusu mukataa, mutasarrıfları tarafından her yıl maden eminlerine iltizama verilegelmiştir⁸³. Ancak, Nizâm-ı Cedit uygulamasının sona ermesi ile birlikte Diyarbakır kalhâne mukataası, Matbah-ı Amire'nin gelir kaynakları arasına dahil edilmiştir⁸⁴. Fakat, kalhâne mukataasının birilerine ihale ve tefviz edilmesi kuralından vazgeçilmemiştir⁸⁵.

b - Diyarbakır Kalhânesine Ham Bakır Nakli:

Ergani madeninde üretilen ham bakırın Diyarbakır'da bulunan kalhâneye naklinde genellikle Ergani ve Çüngüş kazalarında bulunan nakil hayvanları kullanılmıştır⁸⁶. Ancak, zaman zaman buraların nakil hayvanlarının yeterli olmadığı durumlarda Bozok havalisinde yer alan develerden de istifade yoluna gidilebiliyordu⁸⁷. Sözkonusu yerlerden temin edilen hayvanların sahiplerine nakliye ücretleri, kalhâne idaresi tarafından ödeniyordu⁸⁸. Ancak, bu uygulamanın, yani nakil ücretinin kalhâne tarafından ödenmesi işleminin, Tokat'a bakır naklinde uygulanandan farklı olduğu dikkati çekmektedir. Bunun da başlıca sebebi olarak, Diyarbakır'da bulunan tesisde, Tokat'takinin aksine genelde mîrîye ait olmayan, aksine satın alma yolu ile özel kişilerce getirilen ham bakırın işlettilmesini⁸⁹ düşünüyoruz. Ki, burada bedeli devletçe ödemek şartıyla mîrî bakır da tasfiye edilebiliyordu⁹⁰.

⁸⁰ Tokat Ş. S. 2, s. 37.

⁸¹ CDM 1786.

⁸² CDM 2719.

⁸³ Diyarbakır Şer'iyye Sicili (*D. Bakır. Ş.S.*), Defter nu. 356, s. 30.

⁸⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (*T. Kapı Arşv.*) Evrak nu. 8664.

⁸⁵ *T. Kapı Arşv.* evr. nu. 6010.

⁸⁶ Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim bin Muhammed'in Haurat ve Mektupları (*İ. bin. Muh.*), Elazığ Müzesi, Demirbaş nu. 137, v. 57, 65, 70.

⁸⁷ HH 33027.

⁸⁸ *İ. bin. Muh.* v. 70.

⁸⁹ *İ. bin. Muh.* v. 70.

⁹⁰ CDM 1377.

Diyarbakır'a ham bakır nakledilirken her defasında gönderilen bakırın miktarını ve kaç parçadan oluştuğunu belirtir bir irsaliye düzenlenirdi ki, bu irsaliyede, ham bakırın kantar başına isabet eden nakliye ücreti ve bu ücretin kim tarafından ödeneceği de ayrıca belirtilirdi⁹¹. Bu arada, nakliye ücreti de, Ergani madeninden başka yerlere ham bakırın gönderilip gönderilmeyeceği veya gönderilecekse bunun miktarının ne olacağı hususlarında olduğu gibi, Darphane tarafından belirlenmekteydi⁹². Diyarbakır'a ham bakır nakli konusunda Tokat'a nakilden farklı olan bir diğer hususun da, yörede faaliyet gösteren eşkiya engellemeleri ile karşılaşılması olduğu dikkati çekmektedir ki, bu gibi durumlarda devlet, Diyarbakır'a nakil işleminden vazgeçerek Tokat'a nakil yolunu seçiyordu⁹³.

Diyarbakır'da işlenerek saf hale getirilen bakır da, devlet ihyaçıları için sarfedilmesinin⁹⁴ yanında, piyasaya da sürülebilmekteydi. Burada da taksitli bakır satışının gündemde olduğunu görüyoruz⁹⁵.

Diyarbakır'da mevcut kalhânenin, XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Tokat kalhânesi boyutlarında olmasa da faaliyetlerine devam etmiş olduğunu biliyoruz⁹⁶. Ancak bundan, mesela 1829'larda olduğu gibi, Ergani madenindeki üretim azlığı⁹⁷ veya eşkiya engeli nedeniyle bakır gelememesi gibi nedenlerden dolayı faaliyete ara verildiği dönemleri ayrı tutmamız gerekmektedir.

Sonuç:

Osmanlı döneminde, yakınlarında bakır madeni üretilmediği halde, maden işlemeye yönelik tesislerin bulunduğu şehirlerin başında Tokat geliyordu. Bunda, anlaşıldığı kadarıyla, adı geçen şehirde tarih boyunca yürütülen bakır madeni işlemeciliğinin etkisi olmuştur. Dolayısıyla, böyle bir geleneği Osmanlı döneminde de sürdüren Tokat, bu konuda sözünü ettiğimiz dönemde o kadar ileri gitmiştir ki, Anadolu yakasında gerek ham ve gerekse saf olarak bakır işlemeciliğinde tek el sahibi olmuştur. Ancak, Osmanlı'nın diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da sahip olduğu teknolojiyi geliştirememesi veya yenileyememesi gibi sebeplerden dolayı, sözkonusu şehirdeki

⁹¹ *İ. bin. Muh.* v. 65.

⁹² *İ. bin. Muh.* v. 57.

⁹³ *T. Kapı Arşv.* evr. nu. 4601/8.

⁹⁴ CDM 1377. Mesela, 1813 yılında buradan Musul'a bakır gönderilmiştir.

⁹⁵ D. Bakır Ş.S., defter nu. 631, belge nu. 1, 2, 3.

⁹⁶ CDM 771, 1004, 1340, 1377.

⁹⁷ HH 27774.

faaliyetler zamanla verimsiz hale gelmiştir. Tesislere, işlenmek üzere getirilen maden cevherlerinin verim düzeyinin düşmeye başlamasının da etkili olduğu bu durum sonucunda Osmanlı yönetimi, öteki alanlarda da yaptığı gibi, bu alanda da XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru avrupalı tarzda yenilik hareketlerine girişmiş ve bu maksatla Avusturya'dan getirtmiş olduğu teknik elemanlar sayesinde Tokat'ta ham bakırın işlendiği kalhâneye, dönemine göre oldukça çağdaş bir görünüm kazandırmıştır.

Osmanlı ülkesinde Tokat kalhânesi ile çok yakından ilgili olarak Anadolu'da bir başka ham bakır işleme tesisi bulunan şehir daha vardı ki, o da, Diyarbakır'dır. Adı geçen şehirde yer alan tesis, Tokat kalhânesinin sahip olduğu tekelden olumsuz yönde etkilenmiş ve bu nedenle bir aralık yıktırılmış fakat, Ergani madeninde daha sonraları bol miktarda ham bakır üretiminin gerçekleşmesi ve dolayısıyla Tokat kalhânesinde artan iş yoğunluğunun azaltulabilmesi gibi nedenlerden dolayı XVIII. yüzyılın sonlarında yeniden faaliyete geçirilmiştir. Ancak, hiçbir zaman için Tokat'taki kadar bir önem arz edemeyen Diyarbakır kalhânesinin faaliyetlerine, ham maddesinin sağlanmakta olduğu Ergani madenindeki üretim düzeyinin XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru düşmesine paralel olarak son verilmiş görünüyor.

